

T2N - ARTIKEL 3 - OKTOBER 2024

Abdijpoort Nazareth Lier

Aquarel Marc Verreydt

De nachtelijke gezangen van Beatrijs

Een 13de-eeuws antifonarium uit de abdij van Nazareth in Lier

Iris Eysermans

De nachtelijke gezangen van Beatrijs

Een 13de-eeuws antifonarium uit de abdij van Nazareth in Lier

Het begon enkele jaren geleden toen Iris Eysermans, professioneel organiste (organist-titularis van de Sint-Lambertuskerk in Kessel), de opleiding "Gregoriaans" voltooide aan het Centrum Gregoriaans in Drogen. Al snel de vraag: zouden er nog manuscripten zijn uit Lier? Lier kent immers een lange geschiedenis van verschillende ordes, kloosters en abdijen. Iris kwam in contact met het Liers Genootschap voor Geschiedenis en zo werd haar zoektocht bevestigd: een manuscript, en wel uit de dertiende eeuw, uit een vrouwenabdij!

In 2021 kreeg ze een 'beurs voor ontwikkeling' van de Vlaamse overheid. Gedurende een half jaar werd ze ondergedompeld in het manuscript en de prachtige Wezenkapel in het Lierse Begijnhof was haar repetitieruimte.

Maar ze wilde dit verhaal graag delen en ervoor zorgen dat iedereen mee van dit stukje geschiedenis kon proeven. Zo ontstond het idee om er een groter project van te maken.

Haar passie en liefde voor het gregoriaans, voor oude muziek en voor het orgel zijn haar inspiratie tot bezieler van een bijzonder project rond de ontsluiting van een dertiende-eeuws antifonarium uit de voormalige cisterciënzerabdij van Nazareth te Lier. Tijdens deze periode was de befaamde mystica Beatrijs van Nazareth de eerste priorin van de abdij.

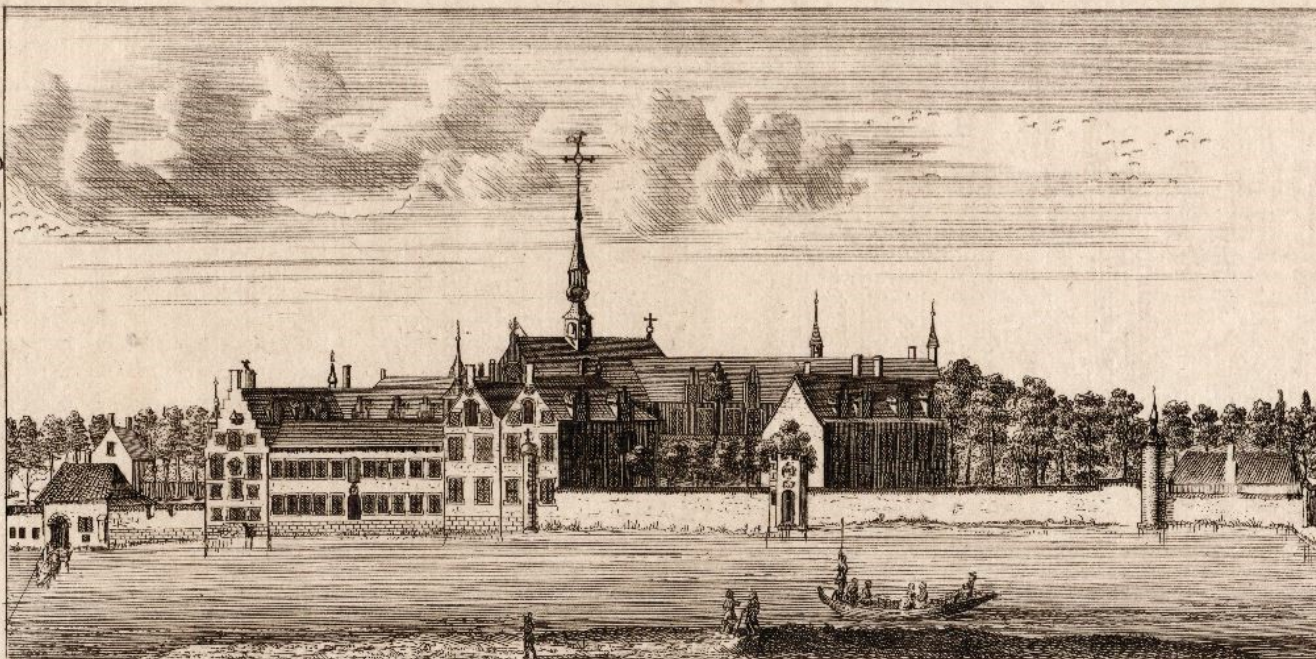
Dit handschrift uit Lier omvat een kleine tweehonderd folio's met gregoriaanse gezangen, hoofdzakelijk responsoria en antifonen. Ze zijn geschreven in een helder leesbaar schrift en de initialen werden voorzien van een sierlijke verluchting. De monialen zongen tot acht keer per etmaal gregoriaanse gezangen tijdens het officie. De gezangen uit dit antifonarium zijn enkel bestemd voor de metten, het nachtelijke gebedsmoment.

Met Erfgoedcel Kempens Karakter, het Liers Genootschap voor Geschiedenis en het Stadsmuseum van Lier als belangrijkste partners, zal er een presentatie van dit project plaatsvinden in oktober - november 2024 in de vorm van een publicatie met cd, een lezing, drie concerten, een tentoonstelling en een documentaire.

Voor de publicatie biedt Marc Mees in een eerste hoofdstuk een grondig maar beknopt overzicht van de geschiedenis van de Abdij van Nazareth. Vervolgens bestudeert Lieve De Kesel uitvoerig de constructie van het handschrift zelf. Ze bekijkt waar en hoe het werd vervaardigd en gedecoreerd en waar het handschrift werd bewaard. In een derde bijdrage richt Pieter Mannaerts zich op de muzikale aspecten van de codex. Hij onderzoekt welke gezangen het antifonarium precies bevat, hoe en door wie de muziek werd genoteerd en welke link er is met de historische figuur Beatrijs.

Uit dezelfde abdij van Nazareth is eveneens een prachtig orgel bewaard. Het is een Vlaams orgel vervaardigd door Blasius Bremser tussen 1655-1679. Na een uitgebreide restauratie schittert het orgel momenteel in volle glorie in de Sint-Laurentiuskerk te Schoonbroek, Ekeren.

Bij de publicatie hoort een cd-opname waar een selectie gezangen uit het antifonarium weerklinkt in een interpretatie door Psallentes onder leiding van Hendrik Vanden Abeele. Het gregoriaans alterneert met orgelwerken van onder meer P. Cornet, G. Gabrieli, A. Gabrieli en P. de la Rue, uitgevoerd door Iris Eysermans op het Bremserorgel.

Monasterium Nazareth Monialium Ordinis Cisterciensis antiqua et celebris Abbatia.

Gezicht op de abdij van Nazareth (Uit: Jacob Le Roy, Notitia marchionatus antverpiensis Sacri Romani Imperii, hoc est urbis et abri antverpiensis, oppidorum, dominiorum, monasteriorum, castellorumque sub eo, in qua origines et progressus illorum eruuntur, ex archivis regis, oppidanis, monasticis, principumque diplomatibus et sigillis et sepulchralibus episcoporum, praelatorum et nobilium monumentis, Amsterdam, 1678, tussen p. 152 en 153).

DE ABDIJ VAN NAZARETH IN LIER EEN BEKNOPTE GESCHIEDENIS

Tekst: Marc Mees

De kloosterhervorming die Bernardus van Clairvaux eind 11de-begin 12de eeuw doorvoerde, kende al vlug in heel Europa een groot succes. In de eerste helft van de 13de eeuw werden er, ook in onze streken, tal van cisterciënzer vrouwenkloosters opgericht. Met name in Brabant speelde de hertog, maar ook andere edellieden daar een actieve rol in door dergelijke stichtingen te faciliteren.

Sinds hij weduwnaar was geworden ijverde Bartholomeus van Tienen (1163-1260) voor de hervorming en stichting van een aantal vrouwenkloosters, met name Bloemendaal of Florival in Archennes (1218) en Maagdendaal in Oplinter (1219). Zijn drie dochters, Christina, Sybilla en Beatrijs volgden hem in de opeenvolgende stichtingen. Hij zorgde er overigens voor dat ze een degelijke opleiding kregen in onder meer het kopiëren en verluchten van handschriften.

In 1235-1236 vatte hij op gronden die hertog Hendrik I in 1225 ter beschikking had gesteld, de oprichting aan van een derde klooster in Lier aan, waarbij zijn zoon Wicbertus hem materieel hielp.

Onder de zusters die van Maagdendaal naar de nieuwe abdij Nazareth in Lier overkwamen bevonden zich ook nu weer zijn drie dochters. De jongste van hen zou bekend worden als de mystieke schrijfster Beatrijs van Nazareth (ca 1200-1268) van wie de Seven manieren van heileger minne het oudst bewaarde Middelnederlandse proza vormt. Het jonge klooster kreeg al in 1237 de goedkeuring om als abdij aan te sluiten bij de orde van Cîteaux. Na een korte vestiging ten zuiden van de stad Lier verhuisde het klooster in 1245 naar een plaats ten noorden van de stad aan de oever van de Kleine Nete.

Zoals wel meer vrouwenkloosters kende de abdij van Nazareth tijdens de eerste eeuwen na de stichting een bescheiden bestaan en is nooit tot een invloedrijke abdij uitgroeid.

Tijdens het oorlogsgeweld ten gevolge van de Tachtigjarige Oorlog in de 16de eeuw brandde het klooster

in 1579 volledig af. De zusters waren tijdig binnen de muren van de stad gevlucht en hadden er onder meer ook hun archief en boeken in veiligheid kunnen brengen.

In het begin 17de eeuw herrees op hetzelfde terrein een nieuwe, vrij eenvoudige abdij. Het orgelpunt vormde de bouw en de inwijding van de nieuwe kerk in 1652 en de aankleding ervan met onder meer een uitgebreide schilderijencyclus met cisterciënzerheiligen van de hand van Gaspar de Crayer (1584-1669) en een hoofdaltaar met een altaarstuk van dezelfde meester.

Ook tijdens de 18de-eeuw kreeg het klooster te maken met de gevolgen van de oorlogshandelingen ten gevolge van de Spaanse en later de Oostenrijkse successieoorlog, maar van vernielingen bleef de abdij gespaard.

Tijdens de woelige periode van de Franse Revolutie werd de abdij – zoals de meeste kloosters in de Zuidelijke Nederlanden – in 1796 opgeheven en later openbaar verkocht. In 1798 werd het overgrote deel van de inboedel die de zusters niet tijdig in veiligheid hadden kunnen brengen, geveild. De gebouwen werden volledig gesloopt. Alleen het poortgebouw uit 1616 is gebleven.

Abbeeldingen uit het Antifonarium: Alamire Foundation
Foto Wim Verheyen

EEN GEDATEERD ANTIFONARIUM VOOR EN DOOR ZUSTERS VAN HET CISTERCIËNSERKLOOSTER O.L.V. VAN NAZARETH: DATUM, CONTEXT EN KARAKTERISTIEKEN

Tekst: Lieve De Kesel

Gedateerde liturgische handschriften uit die periode en deze regio zijn uiterst zeldzaam. Zoals elk handgeschreven boek is ook dit manuscript uniek. Dat we een plaats, en namen, en data kennen, is uitzonderlijk: *Liber S[an]c[t]e Marie de Nazareth*, Agnes en Christina, en 1244, en de voltooiing op de dag na het feest van de H. Ambrosius in 1245. Pieter Mannaerts wijdt verder uit over de namen en plaatst die gegevens in een ruimere context. Een van beide colofons toont ons twee data. Enerzijds, het jaar waarin het geschreven werd en van muzieknoten werd voorzien, en zelfs de datum waarop ze het voltooiden. Voor die laatste datum is voorzichtigheid geboden en daarvoor stellen wij hier een nieuwe lezing van het colofon voor.

Manuscripten waren belangrijk voor elke abdij en zeker bij cisterciënzers die via exemplaren vanuit verwante abdijen nagenoeg alle benodigde boeken zelf maakten. De omstandigheden die wellicht (mede) aanleiding gegeven hebben tot -, of toch minstens een verschil gemaakt hebben voor de aanmaak van het handschrift zijn de gewijzigde omstandigheden voor de locatie van hun abdij en de impact ervan op hun verder bestaan.

Hendrik II (1207-1248), hertog van Brabant, deed een schenking van land, dat in een handvest van 1243 bevestigd werd. Het vooruitzicht zich op een nieuwe, en betere locatie te kunnen vestigen kan voor hen de aanleiding geweest zijn om een nieuw handschrift voor de dagelijkse liturgie te maken. Des te meer reden daarvoor hadden ze kort nadien en omstreeks de periode dat ze zich uiteindelijk op de nieuwe plaats vestigden. Paus Innocentius IV (25/6/1243 - †1245) verleende hen namelijk het recht hun bezittingen te behouden (oorkonden van 20 februari 2044 en 9 maart 1245).

Door het bekijken van de verschillende fasen van de creatie van het handschrift kunnen we ons een beeld vormen hoe het werk ontstond en wat ze nodig hadden om het te kunnen aanvatten en voltooiën.

Door het observeren van uitzonderingen en correcties, en het inzoomen op de grote diversiteit van exceptionele initialen en de toestand van het perkament, krijgen we een beeld van keuzes die mogelijk gemaakt werden voor het gebruik en de bewaring van de codex. Bovendien getuigt de zorg waarmee het werd gebruikt en bewaard, van de waarde ervan in de abdij.

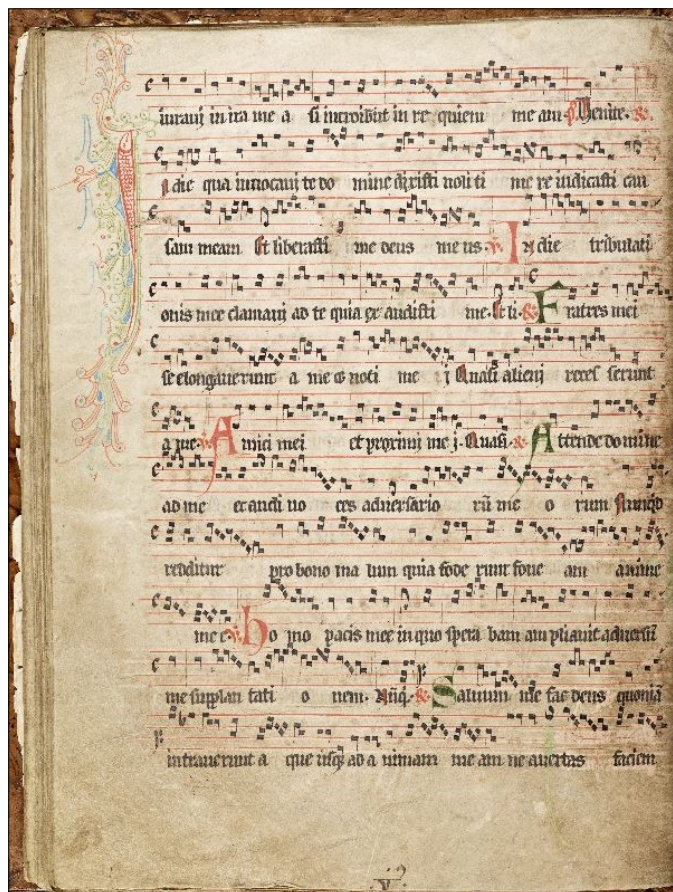
De unieke vormgeving en exclusieve motieven gebruikt voor de creatie van de initialen resulteert in een bijzondere originaliteit en variatie. De unieke, prachtige en kleurrijke initialen in het hele boek, die klaarblijkelijk allemaal - net als het schrift en de muziek - door de Cisterciënzerinnen zelf zijn gemaakt zijn dan ook een opmerkelijke en zeldzame getuigenis van het vakmanschap van middeleeuwse vrouwen.

HET ANTIFONARIUM VAN NAZARETH: MUZIKALE KARAKTERISTIEKEN

Tekst: Pieter Mannaerts

Uit de middeleeuwse Lage Landen bleven heel wat liturgische handschriften bewaard; een aanzienlijk deel van deze codices bevat muzieknotatie. Het antifonarium uit de abdij van Nazareth, vandaag in privébezit, is om meerdere redenen een bijzonder handschrift. Dankzij de twee colofons aan het eind van het handschrift (fol. 182v en 186r) kennen we de bestemming van het handschrift (de abdij Nazareth in Lier), maar ook de datum van zijn vervaardiging (1244-1245) en bovendien de namen van twee vervaardigsters: Agnes, de *scriptrix* die de teksten schreef, en Christina, de *notatrix* die voor de muzieknotatie instond.

Een antifonarium is een handschrift dat zowel de teksten als de muziek voor het getijdengebed of officie bevat. Dit is de volledige cyclus van de gebedsdiensten – met uitzondering van de mis – die elke dag in kloosters en abdijen, kathedralen en kapittelkerken

Abbeeldingen uit het Antifonarium: Alamire Foundation
Foto Wim Verheyen

werd gezongen. Deze cyclus bevatte zeven diensten overdag – lauden ('s morgens vroeg), vespers (zonsondergang), completen (voor het slapengaan), en tussenin de 'kleine uren' (prime, terts, sext en none) – en één 's nachts, de metten of nachtofficie. Het antifonarium uit Nazareth bevat de cisterciënzer versie van de officiegezangen – de eigen 'editie' van het gregoriaans die de orde in de twaalfde eeuw samenstelde op initiatief van Bernardus van Clairvaux.

Het bijzondere aan het antifonarium uit Nazareth is dat het enkel de gezangen voor de metten bevat; een dergelijk antifonarium wordt gewoonlijk 'nocturnale' genoemd. Nocturnales komen niet vaak voor, en al zeker niet in de dertiende eeuw – bijna alle bekende exemplaren dateren uit de vijftiende.

De gezangen in het nocturnale werden genoteerd door drie verschillende (muziek)handen. De belangrijkste van de drie muziekkopisten, Christina, schreef het grootste deel van het handschrift. Er wordt vermoed dat zij de Christina is die we kennen als één van de zussen van Beatrijs van Nazareth, de mystica en eerste priorin van de abdij, bekend om haar tractaat *Van seven manieren van heiliger minne*.

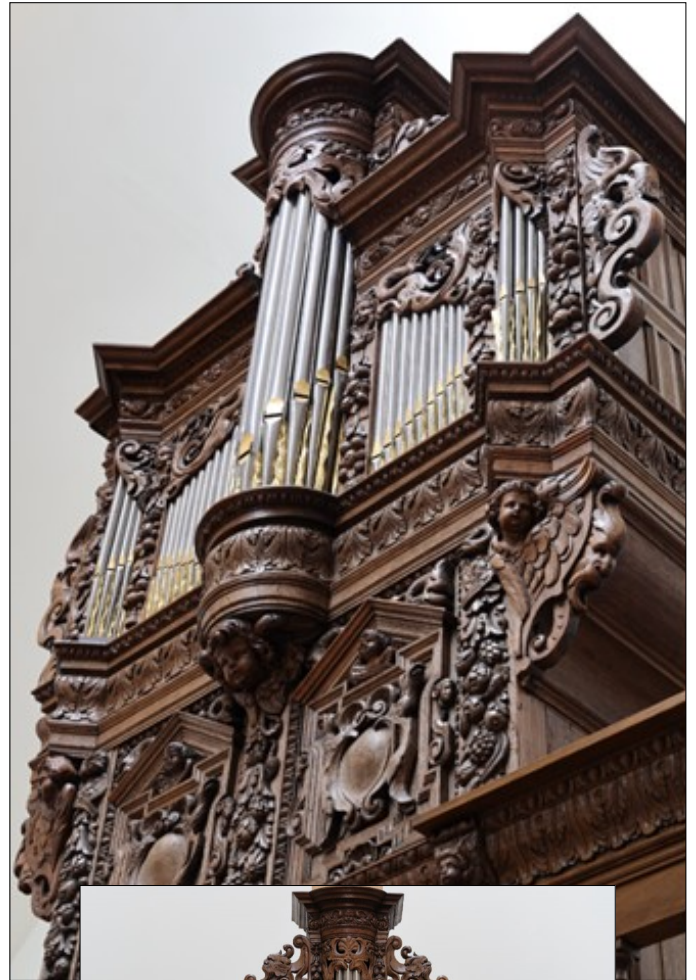
Ten slotte is het nocturnale ook belangrijk omdat ook Beatrijs zelf betrokken was in zijn totstandkoming. Uit Beatrijs' *vita* weten we immers dat zij was opgeleid in het vervaardigen (en mogelijk ook verluchten) van handschriften en voor 'haar' abdij meerdere handschriften maakte. Al staat haar naam niet vermeld naast deze van Agnes en Christina in de colofon, het staat vast dat zij op de hoogte was van de productie van het handschrift, er wellicht de opdracht toe had gegeven en de samenstelling ervan superviseerde. Aangezien het boek dagelijks tijdens de liturgie van de gemeenschap werd gebruikt, heeft ook Beatrijs zelf veelvuldig uit dit handschrift gezongen.

Meer nog, drie van de gezangen die in haar *vita* staan vermeld hebben betrekking op haar mystieke ervaringen. Deze gezangen werden stuk voor stuk uitgevoerd tijdens het nachtofficie en staan ook in dit nocturnale genoteerd. Ze bieden de luisteraar van vandaag een klinkende toegang tot Beatrijs en haar mystieke wereld.

HET ORGEL

Het orgel werd door Blasius Bremser gebouwd tussen circa 1655 en 1679 voor de cisterciënzerinnenabdij van Nazareth in Lier. Gedurende twee eeuwen werd het instrument gebruikt voor de begeleiding van liturgische diensten, tot de abdijkerk werd afgebroken in de vroege negentiende eeuw, waarbij het orgel verkocht werd. Het orgel vond een nieuwe thuis in de Sint-Laurentiuskerk in Wilmarsdonk, maar in 1966 werd besloten dat deze kerk eveneens zou worden gesloopt. Het orgel raakte in verval en was gedurende lange tijd onbespeelbaar. Een eerste restauratie van de orgelkast en het frontpijpwerk werd in 1990 uitgevoerd door de firma Ghislain Potvlieghe-De Maeyer uit Denderwindeke. Bij deze restauratie werd het orgel opgesteld in de gelijknamige Sint-Laurentiuskerk te Schoonbroek. Deze parochie was zich sterk bewust van de waarde van het orgel. De parochie, de kerkfabriek en het orgelcomité zetten zich in om financiële ondersteuning voor een grote restauratie te vinden.

De volledige restauratie van het orgel werd tussen 2016 en 2018 uitgevoerd door de firma Pels-D'Hondt in Herselt, met Bert De Vylder als voormalig zaakvoerder.

Foto Wim Verheyen

Uit: "Het Bremserorgel" uit de voormalige Sint-Laurentiuskerk van Wilmarsdonk. Orgelcomité, Vrienden St. Laurentius Schoonbroek vzw, 2020.

25 oktober tot 26 januari 2025
STADSMUSEUM LIER
Start tentoonstelling & documentaire
Antifonarium Abdij van Nazareth en het Bremser-orgel

27 oktober
20 u 15: BEGIJNHOFKERK LIER
Concert

met Psallentes en Hendrik Vanden Abeele
Iris Eysermans orgel
Tickets: www.lierscultuurcentrum.be

16 november
20 u: SINT-LAMBERTUSKERK KESSEL
Concert-lezing

door Pieter Mannaerts,
vocaal ensemble "Lyra Antiqua" met Jan van Elsacker
m.m.v. Podiumacademie Lier
Sint-Ceciliakoor, Fa-Si-nant, Vox Gregoriana Berlarensis
Tine Hendrickx en Iris Eysermans op organetto
Tickets: Parochiale Werkgroep 't Klooster
romain.verreydt@skynet.be
0496 52 42 21

1 december
20 u: SINT-LAURENTIUSKERK
SCHOONBROEK EKEREN
Concert

met Psallentes en Hendrik Vanden Abeele
Iris Eysermans orgel
Tickets: www.252cc.be orgelekeren@gmail.com
0475 39 38 85

Boek met cd-opname

Is te koop aan €24,95 via LGG (*Liers Genootschap voor Geschiedenis*)
in de museumshop van het stadsmuseum Lier en de webshop van Kempens Karakter
<https://www.kempenskarakter.be/winkel/>

INFO

www.iriseysermans.be
www.liersgenootschap.be
www.kempenskarakter.be
www.stadsmuseumlier.be
www.orgelekeren.be